

УДК: 894.2.35(575.2.)(043.3)

Табалдиева А. Б.

улук окутуучу

*Ж.Баласагын атындагы КУУ***БАЙЫРКЫ ЖАНА АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН
СЕМАНТИКАСЫ****Табалдиева А. Б.**

старший преподаватель

*КНУ им. Ж.Баласагына***СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ НА ДРЕВНЕКЫРГЫЗСКОМ
И СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ****Tabaldieva A. B.**

Senior lecturer

*KNU named Zh. Balasagyn***SEMANTICS OF VERBS OF YENISEI AND MODERN KYRGYZ LANGUAGES**

Аннотация. Аталган макалада байыркы Энесай тексттериндеги жана азыркы кыргыз тилиндеги этиш сөздөрүнүн семантикасы иликтенет. Бул объектини изилдөөдө салыштырматарыхый жана салыштырма методдор колдонулат. Кыргыз тилинин байыркы тилдик булагы болгон Энесай тексттериндеги этиш сөздөрдүн семантикасы изилдөөгө алынат жана байыркы доордо колдонулган этиштер азыркы кыргыз тилинде колдонулган этиш сөздөрүнүн лексика-грамматикалык маанилери менен тарыхый жана тилдик аспектиден салыштырылып иликтенет. Негизинен, байыркы кыргыз тилинде жана азыркы кыргыз тилинде этиш категориясы өзүнчө сөз түркүмүнүн чоң тобун түзүп турат, анын колдонулуу чөйрөсү кеңири. Энесай тексттериндеги этиштер жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрүп турары анализге алынат жана тексттердеги этиштердин ар тараптуу колдонулары аныкталмакчы.

Азыркы күндө этиш сөздөрү дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келе жатат, о.э. узак мезгилдин өткөнүнө карабастан бул элементтер өзгөрүүгө учураган эмес. Байыркы бабалар түзүп калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери үчүн ар дайым өтө актуалдуу б.э.

Негизги сөздөр: Энесай, кыргыз, этиш, лексика, сөз түркүмү, байыркы, грамматика, морфология, түрк, тилдер.

Аннотация. В данной статье будет изучена семантика глаголов на древне-кыргызском (енисейско-кыргызском) и современном кыргызском языках. В исследовании данного объекта применены сравнительно-исторический и сравнительные методы. Будет изучена семантика глаголов енисейских кыргызов, как древнего источника кыргызского языка, и сопоставлено сравнение лексико-семантического значения, исторических и языковых аспектов глаголов используемых в современной и древней эпохах. Кроме того, будет проведён анализ изменения енисейских текстов по временным, обстоятельственным категориям лица и числа и выявлены их разносторонние применения. Глаголы в настоящее время активно используется в литературном кыргызском языке именно в этом виде и системе языка, и несмотря на прохождение длительного периода времени данные элементы они не были подвержены значительным изменениям. Составленная древними предками морфо-семантическая грамматика весьма актуальна не только лишь для кыргызского, но и для всех тюркских языков.

Именно в нынешнем актуальном содержании и форме, наблюдается активное использование глаголов в настоящее время и более того, на прохождение длительного периода времени.

Ключевые слова: Енисей, киргиз, глагол, лексика, часть речи, древний, грамматика, морфология, түрк, языки.

Annotation. In this article we will study semantics of verbs of Yenisei texts. In the study of this object will be applied historical and comparative methods. Semantics of verbs on yenisei texts, which is the ancient source of kyrgys language, and comparative study of their lexical and grammatical meanings in modern kyrgys language and their historical aspects will be studied. Actually, the category of verbs in modern kyrgys and ancient kyrgys language is the separate big part of speech with a wide range of applications.

The analyses of change the form of a verbs from time and persons and their multifaceted use, was also considered. And currently, these verbs on it is these type and system, which is have not undergone change, are widely used. Morphological and semantic grammar compiled and given us by ancestors, are actual for all Turkic languages, not only for kyrgys.

Key words: yenisei, kyrgys, verb, лексика, grammatical, ancient, grammatical, morphological, turk, languages.

Байыркы кыргыз тилинде жана азыркы кыргыз тилинде этиш сөздөрүнүн ролу өзгөчө орунда турат, анын колдонулуучөйрөсү да кеңири. Этиштер зат атооч сөз түркүмүнөн кийинки эле көп колдонулган чоң грамматикалык категория болуп эсептелет. Ошондуктан этиш сөздөрүнүн туюндурган семантикасы бай, негизинен, байыркы Энесай тексттериндеги этишти билдирген сөздөр заттын аракет-кыймылын ар тараптуу туюндуруп турат, жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрөт. Кезегинде көпчүлүк байыркы этиш сөздөрү азыркы түрк тилдеринде, анын ичинде азыркы кыргыз тилинде дайыма колдонулат жана сүйлөм ичинде такай баяндоочтун милдетин аткарып келет.

Байыркы кыргыз тилинде жазылган Энесай тексттериндеги этиш категориясын жана анын табиятын мүнөздөөдө, эң алгач, этиштерди морфологиялык составы боюнча ажыратсак: уңгу этиш жана туунду этиш бөлүнөт, ал эми грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй этиш жана татаал этиш болуп жиктелет. Жөнөкөй этиштерди уңгу жана туунду этиш сөздөр түзүп, уңгу этиштер грамматикалык жактан бир сөздөн туруп, кыймыл-аракеттин болгондугун же болуп жаткандыгын көрсөтөт. Ошону менен катар тубаса этиштерге грамматикалык каражаттардын жалганышы аркылуу туунду этиштер жасалган. Демек, этиш сөздөрү байыркы мезгилде эле сөз жасоо системасы боюнча өзгөрүп, морфологиялык жактан негиз семантикасын (жаңы бир сөздүн жасалышын) түзүп келегн.

Уңгу этиштерди грамматикалык формасы боюнча 2 типте [10. 1980, 115-б.] кароого болот. Биринчи типтеги этиштер: этиштик - атоочтук негиз же уңгулардын синкреттик байланышы. Мында этиш, атооч омоформалардын омоним катары дифференциацияланышын көрөбүз.

Ач+ (голод) – ач (голодать), ат (имя) – ат (стреляй), эр (герой) – эр (был), кат (слой) – кат (смешивать), ал (он) – ал (возьми), ж.б. Мындай омоним катарындагы формаларынын саны Энесай жазмаларында бир кыйла эле кездешет.

Экинчи типтеги этиштерди нагыз этиштер өздөрү түзөт. Булар көбүнчө 2-жактын жекелик санындагы буйрук ыңгайды билдирүүчү этиштерди билдирет: ал, бил, бол, бер, кел, кет.

Нагыз этиш же жөнөкөй этиштер структуралык жактан 1 муундан жана 2 муундан түзүлгөн:

Үндүү жана үнсүз тыбыштардын айкашынан түзүлөт (C):

аз – прогрешить
ал – брать
ат – стрелять
эр – был
эт – делать
өл – умирать
өн – рассветать
ук – слушать
уч – улетать
үч – три
үк – собирать
ыд – посылать

Үнсүз, үндүү тыбыштардын айкашынан түзүлөт (CVC)::

бар – ходить
бер – давать
бил – знать
бин, мин садиться на лошадь
бол – быть
бөк –
бүт – завершать
кал – оставаться
кач – бегать
кел – приходить
кир – заходить
көр – видеть
тап, таб – находить

тег – нападать
тез – бежать
тик – водрузить
точ – рожать
төк – проливать
тут – держать
тур – стать
түш – слезать

Үнсүз, үндүү тыбыштардын айкашынан (CV) түзүлөт:

ба – привязывать
те – говорить

2) Аягы үндүү менен аяктаган эки муундуу этиштер (CV-CV):

бити – писать
йара – быть годным
йөрү – ходить, кочевать
уды – спать

Аягы үнсүз менен аяктаган эки муундуу этиштер (VC-VC):

адыр – отделать
эсит – слышать
эрлиши – был

Туундуу этиштер морфологиялык составы жагынан этиштик жана атоочтук уңгуга мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалат:

адыр
аңла
башла
бити
эбле
йаша
йокла
катлан
ыгла

Мында туунду этиштин мааниси тубаса уңгу менен ага жалганган мүчөнүн өз ара катышынан түзүлөт. Демек, Энесай жазма эстеликтеринде берилген туунду этиш менен уңгунун ортосундагы семантикалык байланыш сакталат да, этиштик бир эле түшүнүктүн ичинен заттык жана кыймыл – аракеттин мааниси орун алган болот: *йаш+а, ыг+ла, эб+ле*.

Жыйынтыктып айтканда, туунду этиштердин жасалышында тубаса уңгу этиштер аларга семантикалык база катарында кызмат кылып келет. Татаал этиштер грамматикалык түзүлүшү жагынан синтактика-морфологиялык жол менен түзүлгөн. Алардын, татаал этиштердин тутумунда атооч менен этиш жана этиш менен этиш сөздөр айкалышып келет да, атоочтук татаал этиш жана кыймыл-аракеттик татаал этиш уюшулат. Бүгүнкү күндө азыркы кыргыз тилинде байыркы Энесай жазма эстеликтерин-

деги этиш сөздөр толугу менен колдонулат. Мына ушундан улам, татаал этиштерди дагы экиге бөлүп карайбыз: атооч уңгулуу татаал этиштер жана этиш уңгулуу татаал этиштер болуп бөлүнөт [1.1971,193-6].

Атооч уңгулуу татаал этиштердин семантикалык түзүлүшүндө атоочтук да, этиштик да маани катышат, нерсе жөнүндөгү түшүнүк атоочтук компонент аркылуу, кыймыл-аракеттин абалы этиштик компонент аркылуу берилет да, булар татаал этиштик маанени туюндурушат [10.1980, 320-6.].

Бег эртим, киши кылды, сү болуп, эр йаш эртим (25,4) оглан эрти (26,8) йүз йашайын (36:):

Алты баг будунка бег эртим (1,2).

Күлүг тутук ичим киши кылды (6,2).

Элим огурунта сү болуп (10,8).

Йагыга тегмиши сү теңи йети биң оглан эрти (26,8).

Атоочуңгулуу татаал этишти көбүнчө жардамчы эр этиши түзөт. Эр этиши жазма эстеликтерде көп колдонулат, бирок өз алдынча колдонулбайт.

Этиш уңгулуу татаал этиштер –e//4//–у формасындагы чакчылдарга жак мүчөлөрү жалганган этиштердин айкалышынан жасалат. Мында кыймыл-аракет жөнүндөгү түшүнүк чакчылдар аркылуу берилет жана экинчи компонент ага кошумча маани киргизип, кыймыл-аракеттин татаал экендигин туюндурат. (18, 2), билир эрти (32, 3), тике бердимиз (48, 1), (48, 9), олуру калты (48, 5), кылыну адырылайын (10, 9).

Секиз адаклыг барымыг үчүн йылкы түкети бардым. Куйда кишиме йыта адырылу бардымыз (18,3). Эр эрдем атым бар үчүн беңкү тике бертим (48,9).

Ошондой эле байыркы кыргыз тилинде жазылган Энесай эстеликтеринде кездешкен атооч сөз түркүмдөрү: зат атоочтор, сын атоочтор, сан атоочтор жана этиш сөздөрдүн бардыгы толугу менен азыркы кыргыз тилинде толук сакталуу.

Демек, азыркы күндө этиш сөздөрү дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келет жана узак мезгилдин өткөнүнө карабастан бул элементтер өзгөрүүгө учураган эмес. Байыркы бабалар түзүп калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери үчүн ар дайым өтө актуалдуу жана уңгулуу б.э. Анткени байыркы кыргыз тилинин грамматикасын чагылдырган грамматикалык негиздер түрк тилдери үчүн даректүү базалык грамматика катары каралып калды.

Адабияттар:

1. Айдаров Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алматы, 1971.
2. Айдаров Г., Курышжанов А., Томанов М. Көне түркі жазба эскерткіштеринин тили. Алматы, 1971.
3. Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги усгу сөздөр. – Фрунзе, 1963.
4. Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Ф., 1959.
5. Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисейка. – Фрунзе, 1962.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе, 1980.
7. Кондратьев В. Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв. Ленинград, 1981.
8. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII- IX вв. – Ленинград, 1980.
9. Кыргыз адабий тили. – Б., 2009.
10. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, – Фрунзе, 1980.
11. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва-Ленинград, 1952.
12. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, Москва-Ленинград, 1959.
13. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград, 1951.
14. Нурмаханова Э. Н. Түркі тилдеринин салыстырмалы грамматикасы, – Алматы, 1971.
15. Орхон –Енисей тексттери, – Фрунзе. «Илим», 1982
16. Поцелуевский А. П. Происхождение личных и указательных местоимений. – Ашхабад, 1948.
17. Сыдыков С. Байыркы түрк жазуусу (VII-IX кылымдар). – Бишкек, 2001.
18. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. – Фрунзе, 1971.
19. Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек, 1997.
20. Ссылка №1. Табалдиева А. Б. Энесай жазма эстеликтериндеги атооч сөздөрүнүн морфологиялык системасы. (Международная научно-практическая конференция) «Наука, образования и инновации» (РИНЦ), – Россия, 2016 год..
21. Ссылка №2. Табалдиева А. Б. Энесай жазма эстеликтеринин фонетикалык түзүлүшү. Ата-Түрк-Ала-Тоо унив. «Маданият аралык байланыш» эл аралык илим-практ конференция «Alatoo Academic Studies» www.iaau.kg/aas - [38-43, 2016].
22. Ссылка №3. Табадиева А. Б. Enisey yazilmalarindaki isimlerin morfolojik yapisi. Түркиядагы эл аралык илимий журнал 2018. «Түрк элдеринин жазуу турундогу алгачкы чыгармалары» Эл аралык симпозиуму. – Кыргызстан, Каракол шаары, 2018, 2-3-октябрь.